

ΑΒΓΔΕΖ

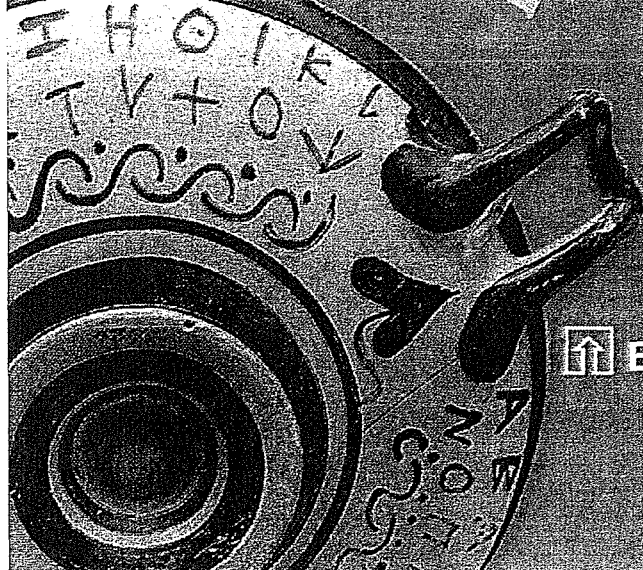
Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ

ΗΘΙΚ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΝΑΡΑΚΗΣ

ΑΜΝΕΤΟ

ΠΡΣΤΥΦ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Zammit, M.R. 2014. “Το ελληνικό στοιχείο στη μαλτέζικη γλώσσα,” in *Η διαχρονική συμβολή της ελληνικής σε άλλες γλώσσες*, ed. G. Kanarakis, Athens: Εκδόσεις Παπαζηση, pp. 595-619.

ABSTRACT

Even though Arabic and Romance languages, particularly Sicilian, are the predominant elements making up the Maltese language, with some influence from the English language, a study of the Maltese lexicon reveals that a number of lexical items are of Greek origin. These can be traced in placenames, in a few religious words, and items of material culture. A number of these lexemes were diffused into Maltese via the Sicilian and the Greek dialects of southern Italy. It is interesting to note that, in some cases, Maltese does not share the Greek loans with Sicilian dialects but rather shares them with the southern Italian Greek dialects. Some of these lexemes may have been diffused into Maltese by means of the Mediterranean *lingua franca*.

Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΝΑΡΑΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ
ΑΘΗΝΑ 2014

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΗ ΜΑΛΤΕΖΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

Martin R. Zammit

1. Εισαγωγή

Τα Μαλτέζικα είναι η επίσημη γλώσσα της Δημοκρατίας της Μάλτας, ένα αρχιπέλαγος μόλις 316 χλμ² στην καρδιά της Μεσογείου, περίπου 90 χλμ νότια της Σικελίας και 280 χλμ βόρεια της Τυνησίας. Τα Μαλτέζικα είναι αφενός η μόνη ευρωπαϊκή γλώσσα με πολύ έντονο αραβικό προφίλ και αφετέρου το μοναδικό είδος αραβικής διαλέκτου το οποίο είναι γραμμένο στο λατινικό αλφάβητο. Σχεδόν οκτώ αιώνες πλήρους απομόνωσης από τον αραβόφωνο κόσμο και στενής επαφής με τη διάλεκτο της Σικελίας ειδικότερα, έχουν μετατρέψει τα Αραβικά της Μάλτας σε μια πλήρως αναπτυγμένη σύγχρονη γλώσσα, με τη δική της λογοτεχνία. Παρόλο που τα Μαλτέζικα και οι υπόλοιπες αραβικές διάλεκτοι δεν είναι πια αμοιβαία κατανοητές, τα Μαλτέζικα παραμένουν η πλησιέστερη γλώσσα στα Αραβικά.

Εκτός από το αραβικό στοιχείο, το οποίο είναι ιδιαίτερα εμφανές στη μορφολογία, στο λεξιλόγιο και στη σύνταξη των Μαλτέζικων, το ρομανικό στοιχείο, ιδιαίτερα της Σικελίας, είναι το πιο σημαντικό στοιχείο αυτής της γλώσσας. Η επίδραση από τα Αγγλικά είναι μια μάλλον πρόσφατη εξέλιξη και είναι το αποτέλεσμα της σχέσης της Μάλτας με την αποικιακή Βρετανία, από τον 19ο αιώνα και μετά. Όσον αφορά το ελληνικό στοιχείο στη μαλτέζικη γλώσσα, αυτό δεν είναι καθόλου αντιληπτό, τουλάχιστον από τον μη γλωσσολόγο, και πολύ συχνά «κρύβεται» κάτω από το ρομανικό στρώμα. Είναι πολύ συχνά αδύνατον να αποφασίσει κανείς εάν το ελληνικό υπόστρωμα εξελίχθηκε στα μαλτέζικα ανεξάρτητα από τη σικελιανή διάλεκτο και τις άλλες λατινογενείς γλώσσες ή, αλλιώς, εάν

είχε πρώτα απορροφηθεί από αυτές τις γλώσσες και στη συνέχεια μπήκε στα μαλτέζικα με τη μορφή ρομανικών στοιχείων. Αυτό οφείλεται στο ότι οι ιστορικές περίοδοι, κατά τις οποίες είναι αναμενόμενη κάποια μορφή διάχυσης των ελληνικών στοιχείων στα μαλτέζικα, δεν είναι επαρκώς τεκμηριωμένες, με αποτέλεσμα πολύ συχνά οι ιστορικοί, οι αρχαιολόγοι και οι γλωσσολόγοι να βρίσκονται στο απόλυτο σκοτάδι ως προς τις κουλτούρες, τις γλώσσες και τις θρησκείες που επικρατούσαν στο μαλτέζικο αρχιπέλαγος. Αυτό ισχύει για την πρώτη χιλιετία π.Χ., και για ένα μεγάλο μέρος της πρώτης χιλιετίας μ.Χ., δηλαδή, οι χιλιετίες κατά τις οποίες άνθισε η Ελληνιστική Κοινή γλώσσα στις γειτονικές Συρακούσες, και αργότερα, όταν το Βυζάντιο ήταν μια κορυφαία δύναμη στη Μεσόγειο, πριν από την άνοδο του Ισλάμ. Πολύ συχνά οι μελετητές δεν έχουν άλλη επιλογή παρά να προβούν, και να βασιστούν, σε εικασίες. Αυτό συμβαίνει όχι μόνο σε σχέση με την ελληνική γλώσσα, αλλά και σε σχέση με τις άλλες γλώσσες που υποτίθεται ότι μιλιόντουσαν και γράφονταν στα νησιά της Μάλτας, δηλαδή τα Φοινικικά, τα Καρχηδονιακά και τα Λατινικά.

Όπως θα διαπιστωθεί σ' αυτή τη μελέτη, το ελληνικό στοιχείο στη μαλτέζικη γλώσσα είναι, πράγματι, ένας πολύ περιορισμένος τομέας που σχετίζεται, πολύ συχνά, με απαρχαιωμένες λέξεις ή λεξιλογικά στοιχεία που ανήκουν σε πολύ εξειδικευμένους σημασιολογικούς τομείς. Παρά την εμφανή ποσοτική ασημαντότητα του ελληνικού υποστρώματος στα μαλτέζικα, αξίζει ωστόσο να διερευνηθεί. Η μελέτη αυτή θα αναφερθεί σε προηγούμενες έρευνες και θα προβεί σε περαιτέρω συμβολή, εντοπίζοντας άλλα στοιχεία, κυρίως λεξιλογικά, της ελληνικής γλώσσας στα μαλτέζικα. Μετά από μια πολύ συνοπτική επισκόπηση του ιστορικού πλαισίου, καθώς και μια σύντομη αναφορά στην εξέλιξη και εμφάνιση της γλώσσας της Μάλτας, η μελέτη αυτή εξετάζει το ελληνικό υπόστρωμα στη μαλτέζικη γλώσσα, με ιδιαίτερη αναφορά στις λέξεις ελληνικής καταγωγής με αντίστοιχες ομόρριζες λέξεις στη Σικελιανή και στις ελληνικές κατωιταλιωτικές (γραικάνικες) διαλέκτους. Το άρθρο αναφέρεται επίσης στα ελληνικά στοιχεία στα μαλτέζικα τοπωνύμια.

2. Το ιστορικό πλαίσιο

Κατά τη διάρκεια της πρώτης χιλιετίας π.Χ. το αρχιπέλαγος της Μάλτας, όπως και τα άλλα νησιά και περιοχές της Μεσογείου, μπήκε στη σφαίρα επιρροής των φοινικικών-καρχηδονιακών και των ρωμαϊκών δυ-

νάμεων και πολιτισμών που επηρέασαν τόσο έντονα την ιστορία της Μεσογείου. Από τον όγδοο αιώνα π.Χ., οι Φοίνικες είχαν ήδη εγκατασταθεί στη Μάλτα. Στην περίοδο αυτή ανήκουν τα ελληνικά είδη πολυτελείας που βρέθηκαν σε λαξευτούς τάφους, μαζί με άλλα αντικείμενα φοινικικής κεραμικής στα κύρια νησιά του αρχιπελάγους, δηλαδή στη Μάλτα και στο Γκόζο.¹ Αυτό το γεγονός δεν εκπλήσσει αφού η ελληνική παρουσία στη γειτονική Σικελία είχε ήδη εγκαθιδρυθεί την περίοδο 735 – 734 π.Χ., και η πραγματικότητα στη Μάλτα αντανakλούσε σε μεγάλο βαθμό την καρχηδονιακή και την ελληνική συνύπαρξη.² Τον έβδομο αιώνα, οι Καρχηδόνιοι της Βόρειας Αφρικής αποίκισαν τα μαλτέζικα νησιά. Κατά πάσα πιθανότητα, η καρχηδονιακή γλώσσα ομιλούνταν σ' αυτά τα νησιά για πολλούς αιώνες, αν και τα ιστορικά και γλωσσικά στοιχεία με δυσκολία επιβεβαιώνουν αυτό το γεγονός. Πράγματι, παρά τη ρωμαϊκή κατάληψη του μαλτέζικου αρχιπελάγους το 218 π.Χ., τα καρχηδονιακά εθνικά και γλωσσικά στοιχεία αντιστάθηκαν στις ρωμαϊκές επιρροές για μεγάλο χρονικό διάστημα.³

Η ελληνική επιρροή εντοπίζεται επίσης, κατά τη διάρκεια της καρχηδονιακής περιόδου, σε ορισμένα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του θρησκευτικού ιερού στην περιοχή *Tas-Silġ*,⁴ στο νότιο τμήμα της Μάλτας,

¹ Ο Α. Bonanno (*Malta. Phoenician, Punic, and Roman*, 2005, Malta: Midsea Books Ltd., σ. 25) ισχυρίζεται ότι οι Φοίνικες και οι Καρχηδόνιοι διάδοχοί τους διεξήγαγαν μεγάλη κλίμακας εμπόριο σε ελληνικά αντικείμενα χειροτεχνίας.

² H.C.R. Vella, "Gozo in Classical Literature", στο *Gozo and its Culture*, επιμ. L. Briguglio και J. Bezzina, Malta: Formatek, 1995, σ. 15.

³ Α. Bonanno, *Roman Malta: The Archaeological Heritage of the Maltese Islands/ Malta romana: il patrimonio archeologico delle isole maltesi*, Malta: World Confederation of Salesian Past Pupils of Don Bosco, 1992, σ. 15.

⁴ Η μαλτέζικη γλώσσα γράφεται με λατινικούς χαρακτήρες. Μόνο τα εξής γράμματα χρειάζονται να σημειωθούν ως προς τη προφορά τους: *č*: αγγλικά *ch* (*church*), *ġ*: αγγλικά *g* (*George*), *ħ*: αγγλικά *h* (*hot*) (το *h* ή δεν προφέρεται ή προφέρεται όπως το σύμφωνο *h*), *gh*: αυτό το δίγραφο δεν προφέρεται, αλλά τείνει να επηρεάσει τα πλαϊνά φωνήεντα, επεκτείνοντάς τα, *ie*: άλλο δίγραφο που προφέρεται σαν μακρύ *i* στα Ιταλικά, ή όπως προφέρονται τα *ie* στα γερμανικά (π.χ. *Kiel*), *j*: αγγλικά *y* (*yes*), *q*: λαρυγγικός φθόγγος, *x*: αγγλικά *sh* (*shoe*), *z*: αγγλικά *z* (*zeal*), *z*: αγγλικά *ts* (*tsar*) ή *dz* (*adze*). Επιπλέον, στο παρόν μελέτημα χρησιμοποιήθηκαν οι εξής συντομογραφίες: αραβ.: Αραβικά, ελλ.: Ελληνικά, λατ.: Λατινικά, μαλτ.: Μαλτέζικα, EW: G. Rohlfs, *Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität*, Halle: Max Niemeyer Verlag, 1930, MED: J. Aquilina, *Maltese-English Dictionary*, τόμ. 1 (A-L) 1987, τόμ. 2 (M-Z), 1990, Malta: Midsea Books Ltd., VocSic: G. Piccitto, *Vocabolario Siciliano*, τόμ. Α', Catania – Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, 1977 και G. Tropea, *Vocabolario Siciliano*, τόμ. Ε',

όπως και στην αγγειοπλαστική και, πιο σημαντικά, στα δίγλωσσα καρχηδονιακά – ελληνικά αναθηματικά κηροπήγια που βρέθηκαν στη Μάλτα στα τέλη του δέκατου έβδομου αιώνα. Ο Μαλτέζος αρχαιολόγος Bonanno αναφέρει ότι “...από τον τέταρτο αιώνα και μετά, λοιπόν, η Μάλτα ήταν εκτεθειμένη και επιδεκτική στην ελληνιστική επιρροή από τους γύρω Έλληνες, γενικώς, και ιδιαίτερα από τη Σικελία. Όλα δείχνουν ότι αυτή η ελληνική επιρροή, ιδιαίτερα η διείσδυση της ελληνικής γλώσσας, αυξήθηκε αισθητά μετά την ενσωμάτωση της Μάλτας στη ρωμαϊκή επαρχία της Σικελίας”.⁵

Πολύ συχνά, η Μάλτα συνδέεται με το περιπετειώδες ναυάγιο του Αγίου Παύλου, το 60 μ.Χ., το οποίο περιγράφεται τόσο ζωντανά στο κεφάλαιο 28 των Πράξεων των Αποστόλων:

1 Καὶ διασωθέντες τότε ἐπέγνωσαν ὅτι Μελίτη ἡ νῆσος καλεῖται. 2 οἱ δὲ βάρβαροι παρεῖχον οὐ τὴν τυχοῦσαν φιlanθρωπίαν ἡμῖν· ἀνάψαντες γὰρ πυρὰν προσελάβοντο πάντας ἡμᾶς διὰ τὸν ὑετὸν τὸν ἐφεστῶτα καὶ διὰ τὸ ψῦχος.

Ο Bonanno αναφέρει ότι “... είναι λίγοι εκείνοι οι οποίοι ακόμη διατηρούνε αμφιβολίες” σχετικά με την ταυτοποίηση της νήσου «Μελίτης» των Πράξεων των Αποστόλων.⁶ Εάν δεχθούμε αυτή την τοπική παράδοση, το ναυάγιο έγινε σε μια βορειοανατολική ακτή της Μάλτας. Ο Άγιος Λουκάς καλεί τους ντόπιους κατοίκους «βαρβάρους», υπονοώντας ότι δεν μιλούσαν ούτε τα Ελληνικά ούτε τα Λατινικά. Αυτός ο όρος μπορεί να υποδηλώνει ότι η γλώσσα, τουλάχιστον των νησιωτών που ήρθαν προς διάσωση του Αγίου Παύλου και των συντρόφων του, ήτανε τα Καρχηδονιακά.

Στην πραγματικότητα, η πιο λογική εικασία σχετικά με τις ομιλούμενες γλώσσες της Μάλτας κατά τη διάρκεια του 1ου αιώνα μ.Χ., και αργότερα, ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, τα Καρχηδονιακά, η γλώσσα των κοινών ανθρώπων, καθώς και τα Λατινικά και τα Ελληνικά, δηλαδή οι γλώσσες

Catania – Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, 2002.

⁵ Bonanno, 2005, σ. 25.

⁶ Ο Bonanno (2005, σ. 199) ισχυρίζεται ότι: «Όλοι οι γεωγραφικοί παράγοντες της αφήγησης οδηγούν στη Μάλτα. Δεν είναι καθόλου λογικό να πλεύσει κανείς προς τη Ρώμη, μέσω Συρακουσών, ξεκινώντας είτε από τη Μελέντα (Mġjet), στη Δαλματία, είτε από την Κεφαλληνία, στην Ελλάδα, δηλαδή δύο άλλοι προτεινόμενοι προσδιορισμοί για την εν λόγω «Μελίτη». Το Μπρίντεζι θα ήταν ο πιο λογικός προορισμός τους».

που αντικατοπτρίζουν τον ελληνο-ρωμαϊκό πολιτισμό της ανώτερης κοινωνικής τάξης του νησιού.⁷ Σχεδόν τίποτε δεν είναι γνωστό ως προς την παλαιο-χριστιανική Εκκλησία της Μάλτας, εκτός από το ότι οι πολλές κατακόμβες, που είναι διασκορπισμένες και στα δύο νησιά, μαρτυρούν κάποια μορφή χριστιανικής χρήσης, ιδίως από τον τέταρτο αιώνα και μετά.⁸ Η πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση των δυνάμεων των Βανδάλων και των Οστρογόθων στη Βόρεια Αφρική και στη Σικελία. Αυτές οι βραχύβιες δυνάμεις δεν παρέλειψαν τη Μάλτα στην ορμητική και βίαιη πορεία τους. Είναι πολύ πιθανό ότι, αμέσως μετά τη νίκη του Βυζαντίου, κάτω από την ηγεσία του στρατηγού Βελισάριου, κατά των Βανδάλων στη Βόρεια Αφρική, η Μάλτα πέρασε στον άμεσο έλεγχο των Βυζαντινών γύρω στο έτος 535.

Δυστυχώς, ελάχιστα είναι τα στοιχεία σχετικά με τη βυζαντινή κυριαρχία στη Μάλτα, η οποία διήρκεσε μέχρι το έτος 870. Το αρχιπέλαγος της Μάλτας την περίοδο των Βυζαντινών διοικούνταν από έναν *dux* (στρατιωτικό διοικητή), ενώ αναφορές γίνονται και στο αξίωμα του *άρχοντα* (κυβερνήτη) και του *δραγουναρίου* (ναυτικού διοικητή τάγματος συνήθως χιλίων στρατιωτών). Διοικητικά και εκκλησιαστικά, τα μαλτέζικα νησιά ανήκαν στη σικελιανή επαρχία. Στην πραγματικότητα, αυτά τα νησιά τέθηκαν υπό τη διοίκηση ενός *στρατηγού* που ήταν υπεύθυνος για την περιοχή της Σικελίας. Τίποτε δεν είναι γνωστό σχετικά με τον πολιτισμό και τη γλώσσα, ή γλώσσες της τοπικής κοινωνίας. Ευτυχώς, η αρχαιολογία συνεχώς συνεισφέρει στις γνώσεις των ιστορικών, και η ανακάλυψη μεγάλου αριθμού κεραμικών από τη βυζαντινή περίοδο τείνει να επισημάνει τις δυναμικές εμπορικές δραστηριότητες που συνδέονταν με την τοπική βυζαντινή φρουρά και με τον τοπικό πληθυσμό.⁹ Είναι πολύ πιθανόν ότι το ελαιόλαδο ήταν η κύρια εξαγωγή της Μάλτας. Η σημασία του αρχιπελάγους ενισχύθηκε χάρη στη στρατηγική του θέση στο κέντρο της Μεσογείου, και χάρη στα φυσικά και βαθιά του λιμάνια. Γλωσσικά, "... η σπανιότητα των επιγραφικών και των φιλολογικών πηγών είναι τέτοια ώστε η άποψη περί της υιοθέτησης της ελληνικής αντί της λατινικής γλώσσας

⁷ Είναι περιττό να σημειωθεί ότι δεν διατίθενται δημογραφικά στοιχεία σχετικά με τους πρώτους αιώνες μ.Χ.. Η παλαιότερη αντίληψη μας για τη δημογραφία των νήσων της Μάλτας χρονολογείται στα μέσα του 13ου αιώνα, με πληθυσμό λιγότερο από δύο χιλιάδες άτομα.

⁸ C. Dalli, *The Medieval Millennium*, Malta: Midsea Books Ltd., 2006, σ. 34.

⁹ Dalli, 2006, σ. 39.

μπορεί να μην αποτελεί παρά μόνο εικασίες”.¹⁰ Ο Brincat υποστηρίζει, πολύ πειστικά, ότι τέτοιοι παράγοντες όπως η διάρκεια της βυζαντινής περιόδου της Μάλτας, που εκτείνεται πάνω από 350 χρόνια, η μείωση του πληθυσμού και η εγγύτητα της Μάλτας στις Συρακούσες – το δεύτερο Βυζάντιο – δείχνουν την πιθανή υιοθέτηση της Ελληνικής σ’ αυτά τα νησιά. Ωστόσο, τα πράγματα θα αλλάζανε ριζικά το 870, όταν οι Βυζαντινοί άφησαν τα νησιά της Μάλτας στη μουσουλμανική δυναστεία των Αγλάμπ που καταγόταν από την περιοχή Καΐραουάν της Τυνησίας.

Ακόμη και η αραβική μουσουλμανική περίοδος στα νησιά της Μάλτας χαρακτηρίζεται από έλλειψη αξιόπιστων ιστορικών στοιχείων. Σύμφωνα με τον Άραβα ιστορικό αλ-Χίμιαρι (15ο αιώνας), μετά τη μουσουλμανική κατάκτηση του 870 μ.Χ. η Μάλτα παρέμεινε ένα «ακατοίκητο ερείπιο» και αποικήθηκε από τους μουσουλμάνους της Σικελίας και τους δούλους τους, γύρω στο έτος 1048 – 1049 μ.Χ.¹¹ Ο Μαλτέζος ιστορικός Dalli έχει εκφράσει τις επιφυλάξεις του ως προς την ακρίβεια της εκδοχής των γεγονότων κατά τον αλ-Χίμιαρι, δηλαδή ότι “... οι μουσουλμάνοι κατέλαβαν τη Μάλτα και στη συνέχεια την εγκατέλειψαν”.¹² Ο Dalli ευλόγως υποστηρίζει ότι οι Βυζαντινοί “... θα είχαν εκμεταλλευτεί τη μουσουλμανική απόσυρση για να επανεγκαταστήσουν μια βάση στη Μάλτα”.¹³ Ωντως, οι Βυζαντινοί κατέβαλαν, κατά τον αλ-Χίμιαρι, μια τελευταία προσπάθεια το 1053 – 1054 για να ανακτήσουν ξανά τα μαλτέζικα νησιά, αλλά οι μουσουλμάνοι, με τη βοήθεια των δούλων τους, κατάφεραν να αντισταθούν στη βυζαντινή αυτή επίθεση.¹⁴ Ωστόσο, οι καιροί είχαν ωριμάσει για μια ριζική αλλαγή, και το 1091, ο Ρογήρος Α΄, ο Νορμανδός, κατάφερε να αποσπάσει το αρχιπέλαγος της Μάλτας από το μουσουλμανικό έλεγχο, αλλά επέτρεψε στους τοπικούς Άραβες μουσουλμάνους να παραμείνουν στα νησιά.

Πρόσφατα, οι Μαλτέζοι ερευνητές Stanley Fiorini, Horatio C.R. Vella και Joseph Busuttil παρουσίασαν τη δική τους υπόθεση σχετικά με την

¹⁰ J. Brincat, *Maltese and Other Languages. A Linguistic History of Malta*, Malta: Midsea Books Ltd., 2011, σ. 24.

¹¹ J. Brincat, *Malta 870-1054. Al-Himyarī's account*, Malta: Said International, 1991. Το έργο του αλ-Χίμιαρι λέγεται: *Kitāb al-rawḍ al-mi‘ār fī habar al-aqṭār*.

¹² Dalli, 2006, σ. 58.

¹³ Dalli, 2006, σ. 57.

¹⁴ Dalli, 2006, σ. 62-65.

κατάσταση της Μάλτας στο δωδέκατο αιώνα.¹⁵ Τα πορίσματά τους βασίζονται σε ένα χειρόγραφο του 14ου αιώνα που περιέχει ένα μακροσκελές ποίημα στα Ελληνικά σε περισσότερα από 4.000 ιαμβικά τρίμετρα που βρέθηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης. Ο άγνωστος ιταλο-βυζαντινός ποιητής έγραψε το ποίημά του περί τα μέσα του 12ου αιώνα, την εποχή που ήταν εξόριστος στη Μελητογαύδο, δηλαδή στο σημερινό «Γκόζο», το δεύτερο νησί του αρχιπελάγους της Μάλτας. Η διεξοδική μελέτη αυτού του μακρού ποιήματος οδήγησε τους ανωτέρω ερευνητές στο συμπέρασμα ότι η εξαφάνιση του πληθυσμού που αναφέρει ο αλ-Χίμιαρι περιορίστηκε στη Μάλτα, ενώ στους Χριστιανούς, οι οποίοι ακολουθούσαν τη "... μακραίωνη ελληνική εκκλησιαστική παράδοση", επιτράπη να ζήσουν στο νησί Γκόζο ως προστατευμένος πληθυσμός, πληρώνοντας τον φόρο, τον γνωστό ως *τζίζια*.¹⁶

Κατά τη διάρκεια της νορμανδικής περιόδου, η πλειοψηφία των κατοίκων του αρχιπελάγους της Μάλτας ήταν μουσουλμάνοι, αλλά από το 1127 και μετά, άρχισε να σχηματίζεται μια λατινο-χριστιανική κοινότητα που υποστηριζόταν από τον Νορμανδό βασιλιά Ρογήρο Β'. Κατά την περίοδο 1224-1246, ο βασιλιάς Φρειδερίκος Β' της δυναστείας Χοχενστάουφεν κήρυξε την απέλαση των μουσουλμάνων της Μάλτας που αρνήθηκαν να ασπαστούν τον Χριστιανισμό.¹⁷ Έκτοτε, η Μάλτα εισήλθε οριστικά στην ευρωπαϊκή σφαίρα των πολιτικών, θρησκευτικών και πολιτιστικών επιρροών και κυβερνιόταν από μια σειρά ευρωπαϊκών δυναστειών και δυνάμεων, δηλαδή τους Αντζεβίνους, τους Αραγονέζους, το Τάγμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννου, τους Γάλλους, και τελικά τους Βρετανούς.

Άμεση σχέση με αυτό το μελέτημα έχει η άφιξη στη Μάλτα μιας ομάδας από τη Ρόδο που συνόδευε το Τάγμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννου κατά τη διάρκεια του οκταετούς οδοιπορικού τους στη Μεσόγειο, μέχρι την τελική εγκατάστασή τους στη Μάλτα το 1530. Αυτή η κοινότητα Ροδίων μεταναστών, που αποτελούνταν εν μέρει από Έλληνες Ροδίους μπορεί να αποτέλεσαν πηγή ορισμένων λέξεων ελληνικής καταγωγής στη

¹⁵ J. Busuttil, S. Fiorini και H.C.R. Vella, *Tristia ex Melitogauda: Lament in Greek Verse of a XIIIth-century Exile on Gozo, Malta*: The Parsons Foundation, 2010.

¹⁶ Busuttil, Fiorini και Vella 2010, σ. lxvi.

¹⁷ Ο Dalli (2006, σ. 115-116) αναφέρει ότι ένας αριθμός των μουσουλμάνων αυτών εκτοπίστηκε στη Λουτσέρα της Απουλίας (Ιταλία), άλλοι κατέληξαν στα σκλαβοπάζαρα της Ευρώπης, ενώ άλλοι κατάφεραν να γλυτώσουν φτάνοντας στην *Ifriqiya* (σημερινή Τυνησία).

μαλτέζικη γλώσσα. Οι Ιππότες και οι Ρόδιοι οπαδοί τους είχαν εγκαταλείψει τη Ρόδο, το 1522, μετά την οθωμανική κατάκτηση του νησιού. Συνολικά, εγκαταστάθηκαν 195 οικογένειες (περίπου 400 με 500 άτομα) στην παραθαλάσσια, με λιμάνι, πόλη Μπύργου (Birgu), κοντά στο *Castrum Maris* (το φρούριο της θάλασσας). Ο αριθμός των Ροδίων εξισωνόταν με τον αριθμό των Μαλτέζων κατοίκων της πόλης αυτής.¹⁸ Η ονομασία «Ρόδιος» στις συμβολαιογραφικές πράξεις εκάλυπτε όχι μόνο τους ντόπιους νησιώτες από τη Ρόδο, αλλά και όσους ξένους συνόδευαν το Τάγμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννου κατά το προαναφερθέν οδοιπορικό.¹⁹ Επομένως, από τα 195 επώνυμα στον κατάλογο των «Ροδίων», υπήρχαν τόσα επώνυμα «φράγκικης» καταγωγής όσα και Ελλήνων.

Επαγγελματικά, οι Ρόδιοι ασχολήθηκαν, μεταξύ άλλων, με την ιατρική, το εμπόριο, τη χρυσοχοΐα, την αργυροχοΐα, το ράψιμο, με γραφειακά καθήκοντα, καθώς και με την πειρατεία. Κοινωνικά, οι Ρόδιοι σύναψαν γάμους τόσο με άλλους Ροδίους, καθώς και με συζύγους που κατάγονταν από διάφορα μέρη, όπως η Αγγλία, η Ισπανία, η Γαλλία, το Πιεμόντε, η Γένοβα, η Σικελία, η Χίος, η Τουρκία και η Κύπρος. Οι περισσότεροι απ'αυτούς τους γάμους είχαν συναφθεί πριν από την άφιξη της ροδίτικης κοινότητας στη Μάλτα το 1530.²⁰ Δεν έχουν καταχωρηθεί γάμοι με μαλτέζους συζύγους κατά τα πρώτα δέκα χρόνια της εγκατάστασης της κοινότητας στη Μάλτα. Ο Fiorini καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ροδιακή κοινότητα "... ήταν μια συμπαγής και στενά συνδεδεμένη ομάδα που είχε ισχυρούς δεσμούς αφοσίωσης και εξάρτησης με το Τάγμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννου. Πολλοί από τους εύπορους ... άρχισαν πολλές εμπορικές δραστηριότητες, ενώ άλλοι έφεραν μαζί τους χρήσιμες δεξιότητες και τεχνογνωσίες σε αρκετά επαγγέλματα, ώστε, σε μακροπρόθεσμη βάση, η ροδιακή σύνδεση υπήρξε γόνιμη και επωφελής για τα

¹⁸ S. Fiorini, "The Rhodiots of Malta", στο *Ρόδος 2.400 Χρόνια. Η Πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, τόμ. Α' & Β', 1999, σ. 505 [Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος 24-29 Οκτωβρίου 1993, Ελλάδα: Υπουργείο Πολιτισμού]. Το 1530, ο πληθυσμός του αρχιπελάγους της Μάλτας ήταν γύρω στους 33.000 κατοίκους. (National Statistics Office of Malta, [<http://www.nso.gov.mt/site/page.aspx?pageid=577>], τελευταία πρόσβαση: 3/6/2013)).

¹⁹ Αυτές συμπεριελάμβαναν ανθρώπους, όπως τον ράφτη Σιμών ντε Πετρέλλο που "... ενώθηκε [με την ομάδα των Ιπποτών] από τη Νεάπολη, αναμφίβολα, λόγω των τάλεντων του, αλλά και ότι ο τίτλος Grecus, στην περίπτωσή του, σήμαινε ότι ανήκε στη ροδιακή κοινότητα" (Fiorini, 1999, σ. 506).

²⁰ Fiorini, 1999, σ. 507.

νησιά της Μάλτας”.²¹ Είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι η κοινότητα των Ροδίων μπόρεσε να εισαγάγει ορισμένες λέξεις ελληνικής καταγωγής στα Μαλτέζικα, αλλά δεν είναι δυνατόν να εντοπιστεί με σιγουριά κανένα συγκεκριμένο παράδειγμα.

3. Η μαλτέζικη γλώσσα

Η μαλτέζικη γλώσσα, όπως την γνωρίζουμε σήμερα, είναι ένας συνδυασμός δύο βασικών στρωμάτων, του αραβικού και του ρομανικού ή λατινογενούς με ορισμένα στοιχεία της Αγγλικής που πέρασαν στα Μαλτέζικα από τον 19ο αιώνα και μετά. Τα μαλτέζικα Αραβικά αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της μουσουλμανικής περιόδου των νησιών (870–1091), αλλά συνέχισαν να αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια της περιόδου 1091–1250, όταν γνώρισε η Μάλτα μια διαδοχή ευρωπαϊκών κυβερνωσών οικογενειών (Νορμανδοί, Χοχενστάουφεν, και Αντζευίνοι). Αυτή η μαλτέζικη ποικιλία των Αραβικών εξελίχθηκε από πρώιμες δυτικές αραβικές διαλέκτους που ομιλούνταν στη Βόρεια Αφρική στα τέλη του 9ου αιώνα. Μετά το 1250, οι επαφές των μαλτέζικων Αραβικών με τις άλλες αραβικές διαλέκτους ήταν σχεδόν ανύπαρκτες, και τα Μαλτέζικα εξελίχθηκαν σε τέλεια απομόνωση.²² Μια χιλιετία επαφής μεταξύ των διαλέκτων που ομιλούνταν στο Μαγρέμπ πριν τις επιδρομές των αραβικών φυλών Χιλάλι και των αραβικών διαλέκτων που εξελίχθηκαν μετά απ’αυτές τις επιδρομές, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση μιας κάπως ομοιογενούς βορειο-αφρικανικής αραβικής διαλέκτου. Οι γλωσσικές αυτές εξελίξεις δεν επηρέασαν τα μαλτέζικα Αραβικά και ως εκ τούτου οι τυπικές διαφορές μεταξύ των βορειο-αφρικανικών διαλέκτων και τα Μαλτέζικα αποδίδονται στο συντηρητισμό που δημιουργήθηκε λόγω της περιφερειακότητας της μαλτέζικης γλώσσας.²³ Δεν κατέστη δυνατόν μέχρι τώρα

²¹ Fiorini, 1999, σ. 510.

²² M. Vanhove, “De quelques traits préhilaliens en Maltais”, στο *Peuplement et arabisation au Maghreb occidental. Dialectologie et histoire*, επιμ. J. Aguadé κ.ά., Madrid: Casa de Velázquez, 1998, σ. 97-108. Η Vanhove (1998, σ. 97) ισχυρίζεται ότι τα Μαλτέζικα προέρχονται “... από μια ποικιλία αραβικών των παλαιών πόλεων του Μαγρέμπ της περιόδου πριν από τις επιδρομές των Χιλάλι, και συγκεκριμένα των παλαιών πόλεων της Τυνησίας ...”.

²³ Να σημειωθεί ότι τα αραβικά της Μάλτας, της Ανδαλουσίας και της Σικελίας έχουν πολλά κοινά στοιχεία στην ιστορική εξέλιξή τους και στο πλαίσιο της γλωσσικής τυπολο-

να εντοπιστούν τα πρότυπα διάχυσης της αραβικής ποικιλίας ή ποικιλιών που διείσδυσαν στο αρχιπελάγος της Μάλτας. Ορισμένοι διατυπώνουν την υπόθεση για άμεση σχέση μεταξύ των Αραβικών της Σικελίας και της Μάλτας, υποβαθμίζοντας την άμεση γλωσσική επιρροή από τις αραβικές διαλέκτους της Βόρειας Αφρικής. Ο μεγάλος αριθμός ισογλώσσων, σε όλους τους τομείς της γλώσσας, που συνδέουν τη Μάλτα με τα Αραβικά του Μαγκρέμπ, ενισχύουν τη δυνατότητα της άμεσης γλωσσικής συνεισφοράς από τις χώρες του Μαγκρέμπ την ίδια περίοδο της εγκατάστασης των αραβόφωνων στοιχείων από τη Σικελία στη Μάλτα τον ενδέκατο και τον δωδέκατο αιώνα.

Η μαλτέζικη γλώσσα εξελίχθηκε με σχεδόν απόλυτο διαχωρισμό από τον αραβόφωνο κόσμο, και ήδη από το 1436, η γλώσσα είχε χαρακτηριστεί ως *lingua maltensi* (μαλτέζικη γλώσσα) σε ένα συμβολαιογραφικό έγγραφο. Λίγα χρόνια αργότερα, εμφανίστηκε η πρώτη μαρτυρία για τα Μαλτέζικα, δηλαδή το μεσαιωνικό ποίημα *Kantilena*. Έτσι, τα μαλτέζικα Αραβικά απέβησαν μία από τις πρώτες τεκμηριωμένες ποικιλίες αραβικών διαλέκτων. Τα Μαλτέζικα, όπως τα Αραβικά της Ανδαλουσίας και της Σικελίας, έχουν διατηρήσει πολλές δυναμικές σχέσεις με τις παρακείμενες ρομανικές γλώσσες, ιδιαίτερα της Σικελίας. Η εν λόγω γλωσσική διαδικασία θυμίζει αυτό που ο Brincat αποκαλεί «μπόλιασμα» του σικελιανού στοιχείου “... στη μαλτέζικη ποικιλία των Αραβικών χάρη στη φυσική διαδικασία της σωρευτικής επαφής, δηλαδή μέσω του μικρού, αλλά σταθερά αυξανόμενου, αριθμού λέξεων που συνόδευε την εισαγωγή των νέων αντικειμένων, τεχνικών και ιδεών”.²⁴ Η επιβίωση της γλώσσας της Μάλτας, για περίπου οκτώ αιώνες ξένης γλωσσικής ηγεμονίας, οφείλεται, εν μέρει, στην πλήρη αυτονομία της από τις κανονιστικές πιέσεις των κλασικών Αραβικών και στην απόσταση, και ευτυχή απομόνωσή της από τα κέντρα εξουσίας της Μάλτας, μένοντας πεισματικά στα στόματα των απλών κατοίκων των αγροτικών και παράκτιων περιοχών της. Αυτή η γλώσσα εξακολουθεί να είναι ένα δυναμικό μέσο έκφρασης στη Μάλτα,

γίας. Αυτά τα θέματα όμως είναι πέραν του σκοπού αυτής της μελέτης. Τα Αραβικά της Ανδαλουσίας άνθισαν κατά τη μουσουλμανική περίοδο (711–1492), αν και επιβίωσαν μέχρι το 1610 περίπου. Επίσης, τα Αραβικά της Σικελίας εξελίχθηκαν κατά τη μουσουλμανική περίοδο (827–1091) και εξαφανίστηκαν στα τέλη του 13ου αιώνα (Βλ. Martin R. Zammit, “Andalusi Arabic and Maltese: A Preliminary Survey”, *Folia Orientalia*, τόμ. 45-46, 2009-2010, σ. 21-60).

²⁴ Brincat, 2011, σ. 145.

με το διαχρονικό οδοιπορικό της να αποκτά, το 2004, τη θέση επίσημης γλώσσας στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης.²⁵

4. Το ελληνικό στοιχείο στα Μαλτέζικα

Τα Μαλτέζικα και τα Ελληνικά μοιράζονται μια σειρά από αραβικά δάνεια τα οποία, πολύ συχνά στην περίπτωση της ελληνικής γλώσσας, προέρχονται από τα τουρκικά, όπως, π.χ. μαλτ. *zmien* ~ ελλ. ζαμάνι «καιρός» < αραβ. *zamān*, μαλτ. *msiefer* «κάποιος που είναι στο εξωτερικό» ~ ελλ. μουσαφίρης «επισκέπτης» < αραβ. *musāfir*, μαλτ. *dinja* ~ ελλ. ντουνιάς «κόσμος» < αραβ. *dunyā*, μαλτ. *aħbar* ~ ελλ. χαμπάρι «ειδήσεις» < αραβ. *ħabar*, μαλτ. *berquq* ~ ελλ. βερίκοκκο < αραβ. *barqūq*, και πολλά άλλα. Αλλά αυτά τα δάνεια είναι πέρα από το πεδίο της παρούσης μελέτης. Επίσης, δεν ασχολείται αυτή η μελέτη με τις χιλιάδες των ελληνικών δανείων στη μαλτέζικη γλώσσα, και σε πολλές άλλες γλώσσες, τα οποία κληρονομήθηκαν από την κλασική ελληνική και λατινική παράδοση, όπως *akkademja*, *anesteżija*, *demokrazija*, *estetika*, *filosofija*, *fizika*, *meteoroloġija*, κ.λπ. Ο στόχος της παρούσης έρευνας είναι να προσδιορίσει άλλα ίχνη της ελληνικής επιρροής στη μαλτέζικη γλώσσα που σχετίζονται με λέξεις της καθημερινότητας.

Πολύ λίγα έχουν δημοσιευθεί σχετικά με το ελληνικό στοιχείο στα Μαλτέζικα. Ίσως ο πρώτος ερευνητής που επεσήμανε ελληνικά λεξιλογικά δάνεια σ' αυτή τη γλώσσα ήταν ο Pietru Pawl Saydon, το 1954.²⁶ Στο άρθρο του, ο Saydon αναφέρεται σε δύο λειτουργικούς όρους στο χριστιανικό λεξικό των Μαλτέζικων του παρελθόντος, δηλαδή μαλτ. *liti* (ελλ. λιτή) «πομπή, παράκληση» και μαλτ. *miru* (ελλ. μύρον) «χρίσμα». Ο Saydon αναφέρει επίσης τη μαλτέζικη λέξη *lapsi* (ελλ. ανάληψη), το όνομα δηλαδή της εορτής της Αναλήψεως, αναρωτώμενος εάν αυτή η γλωσσική μαρτυρία αποδεικνύει την ύπαρξη της βυζαντινής τελετουργίας στην εκκλησία της Μάλτας. Ο ίδιος δηλώνει ότι εξαρτάται από τους ιστορικούς να δώσουν μια απάντηση στο ερώτημα αυτό. Κατά τη γνώμη του Μαλτέζου ιστορικού Godfrey Wettinger, «Οι ελληνικές λειτουργικές λέξεις που

²⁵ Κατά το 5ο άρθρο του Συντάγματος της Μάλτας, τα Μαλτέζικα είναι η εθνική γλώσσα της Δημοκρατίας της Μάλτας, αλλά και η επίσημη γλώσσα της μαζί με τα Αγγλικά.

²⁶ P.P. Saydon, "Traces of the Byzantine Rite in the Church of Malta", *Melita Theologica*, τόμ. VII, τεύχ. 1, 1954, σ. 47-48.

φέρεται να υπάρχουν, ή να υπήρχαν, στη γλώσσα της Μάλτας πρέπει να ανήκουν στην περίοδο μετά το 1127”.²⁷ Η βυζαντινή τελετουργία στη Μάλτα ερευνήθηκε επίσης από τον G. Lupi, ο οποίος προσθέτει στον κατάλογο των ελληνικών δανείων που σχετίζονται με το θρησκευτικό λεξικό, τις μαλτέζικες λέξεις *kona* «εικονίδιο», *malluta* «λειτουργικό άμφιο» και *koċċa* «τελετουργικό γλυκό ψωμί».²⁸

Σε ένα πολύ σύντομο άρθρο, ο Joseph Busuttil αναλύει μερικές συντακτικές ομοιότητες στα αρχαία Ελληνικά και στα Μαλτέζικα. Αυτές περιλαμβάνουν πολύ σύντομες παρατηρήσεις σχετικά με το οριστικό άρθρο, τον ονομαστικό δυϊκό αριθμό [nominal dual], την αυτωνυμία «αὐτός», και τα απρόσωπα ρήματα [impersonal verbs]. Ο Busuttil καθιστά σαφές ότι η σύντομη συγκριτική μελέτη του δεν καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα Μαλτέζικα προέρχονται, εν μέρει, από τα Ελληνικά, και ότι οι παρατηρηθείσες ομοιότητες, τουλάχιστον στο στάδιο που είχε φθάσει η έρευνά του, είναι απλώς τυχαίες.²⁹

Σε ένα άλλο σύντομο άρθρο, ο Busuttil παρουσιάζει τέσσερα μαλτέζικα τοπωνύμια που αρχίζουν με την αραβική λέξη *μάρσα* «λιμάνι», δηλαδή *Marsalforn*, *Marsamxett*, *Marsaskala*, *Marsaxlokk* και παρουσιάζει τις εξής ετυμολογίες των τελικών στοιχείων *lforn*, *mxett*, *skala*, και *xlokk*:

1. *lforn* < λατ. *liburna* < ελλ. λιβύρνον «είδος πλοίου»,
2. *skala* < ελλ. σκάλα «προκυμαία, αποβάθρα, αγκυροβόλι»
3. *mxett* < αραβ. *mašāt* «χειμερινό καταφύγιο», μετάφραση της ελληνικής τοπωνυμίας *χειμάδιον* από τους Άραβες που χρησιμοποιούσαν αυτό το λιμάνι,
4. *xlokk* < αραβ. *šluq* «νοτιο-ανατολικά», μετάφραση της ελληνικής λέξης *νότος*.

Ο ερευνητής υποθέτει ότι στις περιπτώσεις 1. και 2. πρόκειται για διατήρηση εκ μέρους των Αράβων της Μάλτας των λατινο-βυζαντινών τοπωνυμίων, γιατί εξέφραζαν τεχνικές έννοιες, ενώ στις περιπτώσεις 3. και

²⁷ G. Wettinger, “Malta in the High Middle Ages”, *Melita Historica*, τόμ. XV, τεύχ. 4, 2011, σ. 387.

²⁸ G. Lupi, “Il rito Greco a Malta”, στο *La Chiesa Greca in Italia, dall’VIII al XVI secolo. Atti del convegno storico interecclesiale* (Bari, 30 Apr. – 4 Magg. 1969), επιμ. G. Gualdo, L. Sbriziolo, Padova: Editrice Antenore, 1973, σ. 1247-1259.

²⁹ J. Busuttil, “Taqbil u xebh bejn il-Malti wil-Grieg qadim” («Σύγκριση και ομοιότητα μεταξύ των Μαλτέζικων και Αρχαίων Ελληνικών»), *Lehen il-Malti*, τόμ. XXXVII, τεύχ. 13, 1968, σ. 33-34.

4. οι Άραβες μετέφρασαν τις παλαιές βυζαντινές τοπωνυμίες.³⁰

Τα μαλτέζικα τοπωνύμια έχουν διερευνηθεί διεξοδικά από τον Wettinger, ο οποίος έχει εντοπίσει μερικά τοπωνύμια με προφανώς ελληνικά ονόματα, δηλώνοντας ότι:

“... η συστηματική μελέτη αποκαλύπτει έναν εκπληκτικό αριθμό αναφορών, στα ίδια τα τοπωνύμια, σε ελληνικά προσωπικά ονόματα (Hal Kirkop «το χωριό του Περκόπου < Προκόπιου>, Wied Incita «η κοιλάδα του Νικίτα», Ta' Xbiex «η γη του Σάββα»), τα οποία, μαζί με τα επώνυμα ελληνικής καταγωγής (π.χ. Cachia, Callus, Cumbo, ίσως Grixti και Schembri) ενδέχεται να υποδεικνύουν τη συνέχιση ενός υποστρώματος ατόμων με ελληνικά ονόματα και επώνυμα. Ωστόσο, αυτό το υπόστρωμα μπορεί να προέρχεται από την νορμανδική ή ακόμη και από τη μετα-νορμανδική περίοδο”.³¹

Το 1970, ο George S. Colin δημοσίευσε μια τρισέλιδη μελέτη σχετικά με πέντε ελληνικά και δύο τουρκικά δάνεια στα Μαλτέζικα.³² Αυτά είναι τα εξής:

- μαλτ. *ġabsāla* < ελλ. *κυψέλη*
- μαλτ. *luq* < *lanq* (σε ένα μεσαιωνικό ιουδαιο-αραβικό ποίημα από το Μαγρέμπ) < ελλ. *λεύκη*
- μαλτ. *qrenpuċ* < ελλ. *κορωνόπους* (λατ. *Lotus ornithopodioides* L.)
- μαλτ. *sfunnārġja* (και η παραλλαγή *zunharġja*) < ελλ. *σταφυλίνος*, *σταφινάρι*
- μαλτ. *tames* «η πυτιά στην κοιλιά του αρνιού η οποία χρησιμοποιείται στην πήξη του γάλακτος, μετατρέποντάς το σε νωπό τυρί» < ελλ. *τάμισος*. Ο Colin σημειώνει ότι, μολονότι η λέξη αυτή εξαφανίστηκε από την κοινή ελληνική γλώσσα, επιβιώνει ακόμη στις ελληνικές διαλέκτους της Κάτω Ιταλίας. Όντως, στη διάλεκτο της Μπόβα στην Καλαβρία, συναντά κανείς τη λέξη *tamissi* «φυλή» (EW 247).

³⁰ J. Busuttil, “Marsa”, *Orbis*, τόμ. XXI, τεύχ. 1, 1972, σ. 520-522.

³¹ G. Wettinger, “The Arabs in Malta”, στο *Malta: Studies of its Heritage and History*, Malta: Mid Med Bank, 1986, σ. 95.

³² G.S. Colin, “Emprunts Grecs et turcs dans le dialecte arabe de Malte”, στο *Mélanges Marcel Cohen*, επιμ. D. Cohen, The Hague – Paris: Mouton, 1970, σ. 229-231.

5. Ελληνικά δάνεια με ομόρριζες λέξεις στη σικελιανή διάλεκτο και στις διαλέκτους Γκρίκο της Νότιας Ιταλίας

Ο σύντομος κατάλογος λέξεων που ακολουθεί παρουσιάζει έναν αριθμό λέξεων ελληνικής καταγωγής που πέρασαν στα Μαλτέζικα μέσω της σικελιανής διαλέκτου και των διαλέκτων άλλων περιοχών της Νότιας Ιταλίας. Σε μερικές περιπτώσεις, όμως, τα Μαλτέζικα δεν μοιράζονται ορισμένα ελληνικά δάνεια με τη σικελιανή διάλεκτο, ενώ τα μοιράζονται με ελληνικές διαλέκτους της κάτω Ιταλίας. Αυτές οι διάλεκτοι, που συχνά αποκαλούνται Γκρίκο από τους ντόπιους, βρίσκονται στη νότια Καλαβρία – ιδιαίτερα στη Μπόβα (Bova), στο Ρήγιο (Reggio), στην Καταντζάρο (Catanzaro), στην Κοσέντσα (Cosenza), καθώς και στη Γη του Οτράντο (Terra d' Otranto), η οποία λέγεται και Σαλέντο (Salento), στην επαρχία της Απουλίας (Puglia).³³ Ο βαθμός των φωνητικών και σημασιολογικών αντιστοιχιών που χαρακτηρίζουν τις μαλτέζικες και τις γραικάνικες λέξεις είναι, σε πολλές περιπτώσεις, εντυπωσιακός.

- *ajru*: «ατμοσφαιρικές συνθήκες, καιρός» – πολύ κοινή λέξη || αέρας, ουρανός» (MED I:14) || Σικελία: *airu* (VocSic 101), και Μπόβα: *áero* «ο αέρας, ο ουρανός» < ελλ. *ἄήρ* «αέρας» (EW 7).
- *cerçer*: « περιπλανιέται αργόσχολος σαν κάποιος που δεν έχει τίποτε να κάνει / πηγαίνει από το ένα μέρος στο άλλο κουτσομπολεύοντας » – πολύ κοινή λέξη (MED I:174) || Μπόβα *çérçero* «γελοία» || Ρήγιο *çinçyári* < *karkaryári* < *χαχανυári* «χαχανίζω, γελάω με τρόπο κεφάτο» < νεοελλ. *χαχανίζω* (EW 278).
- *čomba*: «μικρή βολή, μολυβδοσφαιρίδιο» – πολύ κοινή λέξη (MED I:186). Η μαλτέζικη λέξη δεν αντιστοιχεί φωνητικά στη σικελιανή *chiummu* «μόλυβδος» (VocSic 689), αλλά αντανακλάται στα γραικάνικα της Καταντζάρο: *tsómba* «χοντρό ξυλώδες ρίζωμα του δέντρου, οι κόμβοι στον κορμό ενός δέντρου» καθώς και *tsómbu* «χτύπημα, φούσκωμα στο κεφάλι». Ο Rohlfs συγκρίνει τις λέξεις αυτές με τα τσακώ-

³³ Στην Ελλάδα αυτές οι διάλεκτοι ονομάζονται κατωιταλιωτικά ή γραικάνικα, ενώ οι ντόπιοι τις ονομάζουνε κατωιταλιώτικα, ή απλά γκρίκο. Ο αναγνώστης μπορεί να βρει μία σύντομη αναφορά σ' αυτές τις διαλέκτους στο βιβλίο του Geoffrey Horrocks, *Greek. A History of the Language and its Speakers*, Oxford: Wiley – Blackwell, 2010, σ. 87-88, 388-390. Τα περισσότερα λεξικολογικά στοιχεία σ' αυτή τη μελέτη βασίζονται στο λεξικό του Gerhard Rohlfs, *Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität*, Halle: Max Niemeyer Verlag, 1930.

- νικα *kutsúmba* «καμπούρα, καρούμπαλο» < νεοελλ. ζόμπα «καμπούρα» (EW 85).
- *dejma*: «μόνιμος στρατός». Κατά τους Busuttil, Fiorini και Vella, η λέξη αυτή προέρχεται από τον ελληνικό όρο *δείγμα*, δηλαδή «οικόσημο σφραγισμένο στις ασπίδες», μάλιστα κατά την δική τους υπόθεση, ο μεσαιωνικός μαλτέζικος στρατός ονομαζόταν έτσι λόγω αυτού του είδους ασπίδων με τις οποίες ήταν οπλισμένος.³⁴
 - *disklu*: «άτακτος, άνθρωπος απερίσκεπτης συνήθειας, ανήθικος» – όχι τόσο κοινή λέξη (MED I:249) || η αντίστοιχη λέξη στη σικελιανή διάλεκτο, *disculu* «λεπτός, ευαίσθητος, εύθραυστος», διαφέρει σημασιολογικά από τη μαλτέζικη (VocSic 940) || Καταντζάρο *diškolu* «νευρικός, λυπημένος (για παιδιά), λεπτός (για αντικείμενα)» < ελλ. δύσκολος (EW 67).
 - *gastra*: «στήριγμα (stand?) για ανθοδοχείο» – πολύ κοινή λέξη (MED I:426)³⁵ || Μπόβα *gástra* «γάστρα, γλάστρα» < ελλ. γάστρα «βολβώδες σκάφος» (EW 50).
 - *gidi*: «κατσίκι» – πολύ κοινή λέξη (MED I:436). Η λέξη αυτή προέρχεται από τα αραβικά *ḡady*.³⁶ Σ' αυτή τη μορφή (*gidi*) βρίσκεται ο όρος και στις αραβικές διαλέκτους της Ανδαλουσίας, μερικών περιοχών της Συρίας και του Ομάν (Bahlā), με την ίδια έννοια.³⁷ Ταυτόχρονα, δεν μπορεί κανείς να αγνοήσει τη μαρτυρία από τη Μπόβα, δηλαδή *yídi* < *éga* < ελλ. αἶγα (EW 8), με την υποκοριστική κατάληξη *-ίδι*. Εν όψει της μαρτυρίας από τα Αραβικά της Ανδαλουσίας, μπορεί άραγε αυτή η λέξη να είναι ελληνικό δάνειο που διείσδυσε στα Αραβικά της Μάλτας και της Ανδαλουσίας; Αν και είναι λογικό να υποστηρίζει κανείς την αραβική καταγωγή της μαλτέζικης λέξης, η ομοιότητα μεταξύ *gidi* και *yídi* είναι πολύ εμφανής για να αγνοηθεί.

³⁴ Busuttil, Fiorini και Vella 2010, σ. lxxi. Υπάρχει μια άλλη ετυμολογία της λέξης αυτής και βασίζεται στην αραβική ρίζα D-W-M που καλύπτει τον σημασιολογικό τομέα της «διάρκειας στο χρόνο», και απ' αυτή την έννοια > «μόνιμος στρατός».

³⁵ Το MED αναφέρεται μόνον στη ιταλική ετυμολογία. Η αντίστοιχη λέξη στη διάλεκτο της Σικελίας είναι *grasta* «πήλινο δοχείο για την καλλιέργεια λουλουδιών και φυτών» (VocSic II σ. 296).

³⁶ H. Wehr, *The Hans Wehr Dictionary of Modern Written Arabic: Arabic – English*, επιμ. J.M. Cowan, 1994, σ. 138.

³⁷ F. Corriente, *A Dictionary of Andalusí Arabic*, Leiden, Brill, 1997, σ. 91, όπως και Peter Behnstedt και Manfred Woidich, *Wortatlas der arabischen Dialekte. Band I: Mensch, Natur, Fauna und Flora*, Leiden: Brill, 2011, σ. 270.

- *ħamallu*: «χαμηλής τάξης, χυδαίος» – πολύ κοινή λέξη. Το MED θεωρεί, λανθασμένα, ότι αυτή η λέξη πρόκειται ή για ένα υβρίδιο (*ħama* + ρομανική κατάληξη *-allu*) και αποδίδεται σε κάποιο Μαλτέζο ελληνικής καταγωγής, όπως στην περίπτωση της λέξης *vrōma* (βλ. παρακάτω), ή ένα παράγωγο από τα ελληνικά *άμαλος* [*sic*], δηλαδή *άμυαλος*, ή ακόμη από την ελληνική λέξη *αμαλόγος* [*sic*] την οποία το MED εξηγεί ως «φλύαρος», αλλά φαίνεται ότι η λέξη αυτή δεν υπάρχει στα ελληνικά λεξικά (MED I:489). Δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα στην εντόπιση της ετυμολογίας της λέξης *ħamallu*, που καταγράφεται στη διάλεκτο της Bona: *ħamáli* «ηλίθιος» < νεοελλ. *χαμάλης* (EW 275). Αυτή η λέξη είναι τουρκικό δάνειο, *hamal* «φορέας» που τελικά προέρχεται από τα αραβικά *ħammāl* «χαμάλης, φορέας».³⁸ Φαίνεται να υπάρχει κάποιο στοιχείο σημασιολογικής μόλυνσης με τη λέξη *ħamillú* «χαμηλός» στη διάλεκτο της Bona < ελλ. *χαμηλός* (EW 275). Αμφότερες οι λέξεις, *ħamallu* (αραβικής καταγωγής) και *pastaž* (ελληνικής καταγωγής) βρίσκονται στο ίδιο σημασιολογικό πεδίο του ρήματος «μεταφέρω, κρατώ».
- *ħela*: «σπαταλώ, διαλύω, διασκορπίζω || φθείρω, καταναλώνω με αλόγιστο τρόπο» – πολύ κοινή λέξη (MED I:533-34). Η πρώτη εντύπωση είναι ότι αυτή η λέξη προέρχεται από τα Αραβικά, αλλά τα σημασιολογικά πεδία που καλύπτονται στα Μαλτέζικα δεν αντικατοπτρίζουν εκείνα των αραβικών. Στα Αραβικά, η ρίζα *HLW* σχετίζεται με τις εξής έννοιες «κενότητα, ανοιχτοί χώροι || απόσυρση, εγκατάλειψη || απομόνωση || πέρασμα του χρόνου».³⁹ Βάσει των σημασιολογικών κριτηρίων, η μαλτέζικη λέξη αντικατοπτρίζεται στη λέξη της διαλέκτου της Bona *ħaláo*, *ħaláddzo* «καταστρέφω, χαλάω» < ελλ. *χαλάω*, δηλαδή «χαλαρώνω» (EW 274).
- *indivja*: «σγουρό αντίδι» – πολύ κοινή λέξη (MED I:574) || Βενετική διάλεκτος *indivia* «είδος πικραλίδας» (Cortelazzo 117-118)⁴⁰ < τα εντόβια (6ο αιώνα μ.Χ.).
- *kočča*: γλυκό ψωμί που τρώγανε οι παλαιοί Μαλτέζοι για να τιμήσουν τους νεκρούς τους⁴¹ – απαρχαιωμένη λέξη⁴² || Σικελία *cuccia*: Σούπα

³⁸ Wehr, 1994, σ. 242.

³⁹ Wehr, 1994, σ. 300-301.

⁴⁰ M. Cortelazzo, *L'influsso linguistico Greco a venezia*, Bologna: Pàtron, 1970.

⁴¹ Lupi, 1973, σ. 1252-1253.

⁴² Η λέξη *kočča* έχει εξελιχθεί σε *quččija* που αφορά το εξής παραδοσιακό έθιμο: Όταν

από σιτάρι βρασμένο σε νερό, ή γάλα, με ζάχαρη και άλλα μπαχαρικά (MED II:1163). Κατά τον Rohlfs, η *cuccia* ετοιμάζεται βάσει διαφόρων συνταγών σε διάφορα μέρη της κάτω Ιταλίας:

Σικελία: σούπα θρυμματισμένου σιταριού, η οποία τρώγεται ανήμερα της εορτής της Αγίας Λουκίας.⁴³

Ρήγιο και Κοσέντσα: γλυκό πιάτο το οποίο παρασκευάζεται από βρασμένο σιτάρι και ζεστό κρασί.

Μπασιλικάτα: σούπα σιταριού και φασόλια, η οποία τρώγεται τη πρωτομαγιά και προσφέρεται στους φτωχούς.

Ο Rohlfs αναφέρει ότι η λέξη *κουκκιά* στην Αρκαδία της Πελοποννήσου χρησιμοποιείται αντί για τα *κόλυβα* < νεοελλ. *κουκκιά* «φασόλι» (EW 133).

- *kona*: «εικόνα» – απαρχαιωμένη λέξη (Sol 314v) || Σικελία, Ρήγιο της Καλαβρίας, Καταντζάρο, Κοσέντσα *kóna* «γωνιά όπου φυλάγεται κάποια ιερή εικόνα» || Σαλέντο *kóna* «γωνιά με κάποια εικόνα της Παναγίας» < ελλ. εικών (EW 69).
- *kullura*: «κυκλικές κινήσεις ενός χορού» – Αυτή η λέξη δεν κατεγράφη στα μαλτέζικα λεξικά.⁴⁴ Χρησιμοποιείται από τους ειδικούς στον τομέα του παραδοσιακού χορού || Σικελία *nkulluryári* «τυλίγω» || Καταντζάρο *kullúra* «στρογγυλό πασχαλινό κέικ» || Κοσέντσα «στρογγυλό ψωμί με μια τρύπα στη μέση» < *κολλύρα* «στρογγυλό τραχύ ψωμί» (EW 127-128).
- *libì*: «νοτιοδυτικά || νοτιοδυτικός άνεμος» – πολύ κοινή λέξη (MED I: 734) || Σικελία και Μπόβα *libíci* < ελλ. *λιβύκιον* < *λιβυκός* (EW 150).
- *lenbi*, *lenbija*: «λεκάνη» – μάλλον κοινή λέξη (MED 740) || Σικελία *lemmu*, Μπόβα, Ρήγιο, Καταντζάρο *limba*, Κοσέντσα *limma*, Οτρά-

ολοκληρώνει ένα παιδί το πρώτο του έτος, προσφέρεται σ' αυτό ένα καλάθι που περιέχει κόκκους, παιχνίδια, και διάφορα άλλα αντικείμενα. Βάσει της επιλογής του αντικειμένου που διαλέγει το παιδί, προβλέπονται οι μελλοντικές τάσεις και το επάγγελμά του.

⁴³ Ο G. Caracausi (*Lessico Greco della Sicilia e dell' Italia meridionale (secoli X-XIV)*, Palermo, 1990), σ. 298, δίνει άλλη συνταγή: σιτάρι βρασμένο, καρυκευμένο με ελαιόλαδο, ή μέλι, ή γάλα με ζάχαρη, και παρασκευάζεται για διάφορες εορταστικές εκδηλώσεις,

⁴⁴ Αυτή τη λέξη μου την επιβεβαίωσε, σε προσωπική επικοινωνία, η μαλτέζα μουσικολόγος Anne Borg Cardona, την οποία θα ήθελα να την ευχαριστήσω εγκάρδιως. Η Borg Cardona με πληροφορεί ότι ο μαλτέζικος εθνικός χορός, που λέγεται *Il-Maltija*, περιλαμβάνει δύο κυκλικές κινήσεις (*kulluri*) και μία (*kullura*) σε σχήμα του αριθμού «8», και μία άλλη *kullura* σ' ένα κάπως τετραγωνικό σχήμα. Βλ. Ivo Muscat Azzopardi's *Il-Maltija – Maltese National Dance*, Malta: Union Press, 1957.

- ντο *limbo* «λεκάνη» < νεοελλ. *λίμπα* «λεκάνη» < ελλ. *λέμβος* «μικρό πλοίο» (EW 150).
- *lira*: «λύρα» – απαρχαιωμένη λέξη. Το μαλτέζικο λεξικό *Damma* του 18ου αιώνα αναφέρει: “ ... μουσικό όργανο των Ελλήνων, εισήχθη στη Μάλτα στις αρχές αυτού του 18ου αιώνα. Σήμερα χρησιμοποιείται πολύ από τους νέους Μαλτέζους και Γκοζιτάνους στην ύπαιθρο”.⁴⁵
 - *liti*: «πομπή || παράκληση» – απαρχαιωμένη λέξη (MED I:753) || Οτράντο *liti* «πομπή» < ελλ. *Λιτή* – «αίτηση, προσευχή» (EW 151).
 - *lumija*: «λεμόνι || λεμονιά» – πολύ κοινή λέξη που δεν αντικατοπτρίζεται σ’ αυτή τη μορφή στα Αραβικά (MED I:762) || Σικελία, Ρήγιο, Σαλέντο και άλλες ιταλικές διάλεκτοι: *lumia* «είδος λεμονιού» || Ο Rohlfς δικαιολογημένα υποπτεύεται την σημιτική καταγωγή αυτής της λέξης, αλλά δηλώνει ότι η κατάληξη *-ia* μπορεί να υποδεικνύει πως η λέξη αυτή πέρασε μέσω της Ελληνικής, δηλαδή *λουμία* «λεμόνι» (EW 152).
 - *malluta*: «μάλλινος μανδύας των παλαιών» – απαρχαιωμένη λέξη || χρησιμοποιείται και στη Σικελία,⁴⁶ < ελλ. *μηλωτή* «προβιά».
 - *mustacçi*: «(τα) μουστάκια» – πολύ κοινή λέξη < ιταλικά *mustacchi* (MED II:873), αλλά φωνητικά, η μαλτέζικη λέξη δεν αντικατοπτρίζει την ιταλική λέξη (που προφέρεται *μουστάκκι*), ούτε Οτράντο *mustáy*, αλλά μάλλον τη βενετική λέξη *mustaci* (Cortelazzo 153) < νεοελλ. *μουστάκιον* < αρχαία Ελληνικά *μύσταξ* (EW 169).
 - *nieqa*: «κούνια» – απαρχαιωμένη λέξη (MED II:910) || Σικελία, Μπόβα, και η υπόλοιπη Καλαβρία, Σαλέντο και Μπασιλικάτα *naca*, η οποία αντανakλάται στη λέξη *νάκα* στη Μεσσηνία της Πελοποννήσου και *νανάκα* στην τσακωνική διάλεκτο της Πελοποννήσου < ελλ. *νάκη* «προβιά», μια ένδειξη ότι η κούνια ήτανε φτιαγμένη από το μαλλί του προβάτου (EW 172).
 - *pastaž*: «χαμάλης || χυδαίος, κακοανατεθραμμένος, ανάγωγος || δοκάρι που ‘βαστάζει’ άλλα δοκάρια» – πολύ κοινή λέξη || Σικελία *vastasu* «χαμάλης» – μόνο το νόημα «χυδαίος» χρησιμοποιείται πολύ συχνά (MED II:1040) || Μπόβα *bastási*, *vastási* «χαμάλης || κύριο δοκάρι»

⁴⁵ G.F. Agius de Soldanis, G.F., *Damma tal Kliem Kartaginis mscerred fel fom tal Maltin u Ghaucin* (Συλλογή Καρχηδονιακών λέξεων στο στόμα των κατοίκων της Μάλτας και του (νησιού) Γόζου) [Χειρόγραφο σε 4 τόμους στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μάλτας, 1750, φύλλο 329 όπισθεν].

⁴⁶ Agius de Soldanis, 1750, φύλλα 341, και 341 όπισθεν. Βλ. και Caracausi, 1990, σ. 382.

- || Οτράντο *vastási*, Καλαβρία *vastásu*, *bastásu*, Ρήγιο *bastási*: όλα με την ίδια σημασία «χαμάλης» || Στο Ρήγιο *bastási du suláru* «μεγάλο δοκάρι» || στη βενετική διάλεκτο *bastaso* «χαμάλης του τελωνείου ή σε νοσοκομείο» (Cortelazzo 39) || στη γλώσσα Προβενσάλ (Γαλλία) και στα παλαιά Γαλλικά *bastais*, Καταλανικά *bastás* < βαστάσιον «μεταφορέας» (EW 35) (βλ. *ħamallu* πιο κάτω).
- **pittma**: «βαρετός, ένα πρόσωπο που δύσκολα ικανοποιείται || τσιμπούρι» – μάλλον κοινή λέξη (MED II:1059) || Σικελία *píttima* «ανία, ενόχληση, παρενόχληση» || Η μαλτέζικη λέξη αντικατοπτρίζεται καλύτερα στο Ρήγιο «κάποιος /κάτι βαρετό, ένα πρόσωπο που παρενοχλεί», Καταντζάρο *pítima* «άτομο σχολαστικό και ενοχλητικό (και στη βενετική διάλεκτο *pítima* «αναποφάσιστο πρόσωπο, ενοχλητικό» (Cortelazzo 186) < ελλ. *ἐπίθεμα* «κάτι πάνω σε κάτι άλλο, κάλυμμα || γύψο» (EW 76).
 - **pulikarja** «αίσθημα ανωτερότητας και έπαρσης – μάλλον κοινή λέξη || αλαζονεία ατόμου που νομίζει ότι είναι διακεκριμένος || παλικαρισμός, νταηλίκι» (MED II:1093) || Σικελία *paḡḡikári* «παιδί, άγαμος || νέος γαμπρός»,⁴⁷ Μπόβα *paḡḡéko*, Ρήγιο *paḡḡéku*, *palléku* «ηλίθιος» < *παλληκάρι* < *πάλληξ* «δενδρύλλιο || νέος» (EW 189). Στη βενετική διάλεκτο *palicarja* είχε τη σημασία «κάτι μοναδικό, ειδικό» αλλά τώρα αυτή η λέξη δεν χρησιμοποιείται πια (Cortelazzo 166).
 - **sponsun**: «σπίνος» – πολύ κοινή λέξη. Το MED (τόμ. II:1353) αναφέρεται μόνον σε λέξεις με κοινή ρίζα στα παλαιά Ιταλικά και στα Γαλλικά, αλλά η λέξη βρίσκεται και στη σικελιανή διάλεκτο *spunzuni* (VocSic 258), στο Ρήγιο *spinsúni* και στην Μπόβα *spinsyúni* με την ίδια σημασία «σπίνος» < ελλ. *σπινθίον* (EW 236).
 - **stamnara** «ξύλο που σχηματίζει το κατώτερο, πιο καμπύλο τμήμα σ' ένα ξύλινο σκαρί» < Ιτ. *staminale* – χρησιμοποιείται από τους ειδικούς του τομέα (MED II:1360). Η μαλτέζικη λέξη αντανakλάται στη βενετική *staminara* < ελλ. (τα) *σταμινάρια* (Cortelazzo 237).
 - **terter**: «ριγώ, τρέμω, τουρτουρίζω από κρύο» – πολύ κοινή λέξη (MED II:1427) || Μπόβα *turturiddzo* «τουρτουρίζω από κρύο» < ελλ. *τουρτουρίζω* (EW 251) || Κατά το MED, η μαλτέζικη λέξη προέρχεται από τα κλασικά Αραβικά *tartara* «ταρακουνώ, ανακατεύω». Αν και αυτή η ετυμολογία σχετίζεται, κατά κάποιον τρόπο, σημασιολογικά με τη μαλ-

⁴⁷ Caracausi, 1990, σ. 431.

τέζικη λέξη, παρ'όλα αυτά δεν φαίνεται να υπάρχει η αντίστοιχη λέξη με αυτήν την έννοια στις διαλέκτους του Μαγρέμπ, της Αιγύπτου, και της Συρίας–Λιβάνου–Παλαιστίνης. Τα στοιχεία από την Βονα αντανγκλούν, φωνητικά και σημασιολογικά, τη μαλτέζικη λέξη.

- *travu*: «δοκάρι» || Σικελιανή *travu* – πολύ κοινή λέξη (MED II:1476), Μπόβα *trava*, Οτράντο *travo* «δοκάρι» < νεοελλ. *τράβα* «δοκάρι» (EW 251).
- *vrōma*: «πλήρης αποτυχία, φιάσκο, ατιμωτικό αποτέλεσμα» – μάλλον κοινή λέξη. Το MED ισχυρίζεται ότι η εισαγωγή αυτής της λέξης οφείλεται σε έναν Μαλτέζο ελληνικής καταγωγής, αλλά δεν προσφέρει άλλες λεπτομέρειες. (MED II:1512) || Οτράντο *vrōmo* «δυσωδία», Κοσέντσα *brōmu* «άξεστος χωριάτης» < ελλ. *βρώμος* «δυσωδία» (EW 46).

6. Τοπωνυμία

Η τοπωνυμία προσφέρει πρόσθετη μαρτυρία για το ελληνικό υπόστρωμα αλλά και περισσότερη υποστήριξη στην υπόθεση σχετικά με την ύπαρξη μιας ελληνόρρυθμης θρησκευτικής κοινότητας στη Μάλτα. Έτσι, συναντά κανείς τοπωνύμια με αναφορές στους *Ρουμ*, δηλαδή στους Έλληνες Χριστιανούς, όπως *Wied ir-Rum* «η κοιλάδα των Χριστιανών», *Bir ir-Rum* «το πηγάδι του Έλληνα Χριστιανού», όπως και *Rqajja' r-Rum* «τα χωράφια των βυζαντινών Χριστιανών». Τα παρακάτω είναι άλλα δείγματα τοπωνυμίων ελληνικής καταγωγής:

Μελίτη και Γαῦδος / Γαῦλος: Το σύνθετο ζήτημα των αρχαίων ελληνικών ονομάτων των δύο κύριων νησιών του αρχιπέλαγους της Μάλτας, δηλαδή *Μελίτη* (η σημερινή Μάλτα) και *Γαῦδος / Γαῦλος* – το σημερινό «Γκόζο» που ταυτίζεται, παραδοσιακά, με την *Ἰγυλίνη / Ἰγυγίνη*, την νήσο της ομηρικής Καλυψώς – που αντιστοιχούν στις φοινικικές *mlt* και *gwl*, έχει μελετηθεί ενδελεχώς από τον Vella.⁴⁸ Ο ερευνητής ισχυρίζεται ότι ο Στράβων (1ο αι. μ.Χ.) κατά λάθος μετέφερε “... τη *Μελίτη* και τη *Γαῦδο* από τη ιονική θάλασσα και από τα κρητικά νερά αντίστοιχα στη θάλασσα νότια της Σικελίας ...”⁴⁹

Marsaskala: Ήδη έγινε αναφορά στα υβριδικά τοπωνύμια που απο-

⁴⁸ Vella, 1995.

⁴⁹ H.C.R. Vella, “The Origin of the Name Gozo”, *Gozo Observer*, τεύχ. 27, Δεκέμβριος 2012, σ. 16.

τελούνται από την αραβική λέξη *marsa* «λιμάνι». Η λατινική λέξη *scala* «σκάλα» μπήκε στα βυζαντινά ελληνικά και πήρε τη σημασία «σκάλα ενός σκάφους». Από τον 6ο μέχρι τον 10ο αιώνα οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν τη λέξη αυτή με την έννοια «προκυμαία, αποβάθρα, αγκυροβόλι».⁵⁰ Η λέξη *σκάλα* χρησιμοποιείται, μεταξύ άλλων, στη βενετική διάλεκτο.⁵¹

Birgu: Έτσι λέγεται η μια από τις τρεις πόλεις στην περιοχή του «Μεγάλου Λιμανιού» της Μάλτας, απέναντι από την πρωτεύουσα Βαλλέττα. Πριν από την ίδρυση της πρωτεύουσας, η πόλη Μπύργου ήταν το διοικητικό κέντρο για το Τάγμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννου. Σε μικρή απόστατη βρίσκεται το κατεξοχήν αξιοθέατο στην περιοχή του λιμανιού, δηλαδή το *Castrum Maris*. Από αυτό το φρούριο – πύργος (>Birgu) πήρε εκείνη η περιοχή το όνομά της.⁵²

Wied Inċita: «η κοιλάδα του *Ιντσιτά*» < *Nicetas* < *Νικήτας*.⁵³

Hal Kirkop: «το χωριό του Κιρκόπ» είναι ένα μικρό χωριό νότια της Μάλτας. *Κιρκόπ* είναι και κοινό μαλτέζικο επώνυμο. Φαίνεται ότι η λέξη προέρχεται από το όνομα *Περκόπου* < *Προκόπου* < *Προκόπιος*.⁵⁴

Mistra: Αυτό είναι το όνομα ενός ορμίσκου στο βόρειο τμήμα της Μάλτας. Στα Μαλτέζικα προφέρεται με το τόνο στην πρώτη συλλαβή, σε αντίθεση με το τοπωνύμιο της Πελοποννήσου *Μυστράς*. Η λέξη *místra* στην ελληνική διάλεκτο της Μπόβας σημαίνει «ξύλινη κουτάλα» που χρησιμοποιείται στην ανάδευση του γάλακτος.⁵⁵

Qormi: Επειδή η τοποθεσία αυτής της πόλης είναι πολύ κοντά στο λιμάνι, ο Vella ισχυρίζεται ότι το τοπωνύμιο αυτό προέρχεται από την ελληνική λέξη *ὄρμοι*. Αυτή η υπόθεση είναι πολύ ενδιαφέρουσα, αν και

⁵⁰ Busuttil, 1972, σ. 521.

⁵¹ Cortelazzo, 1970, σ. 215. Στη διάλεκτο της Μπόβας, *skala* σημαίνει «σκάλα» (EW 227).

⁵² Η άποψη περί προέλευσης της λέξης από τα Ιταλικά *borgo* «προάστιο» είναι πολύ αδύνατη τόσο φωνητικά (το πρώτο φωνήεν *o* στα Ιταλικά δεν αντιστοιχεί στο πρώτο φωνήεν *i* της μαλτέζικης λέξης), όσο και ιστορικά, εφόσον η πόλη Μπύργου, αρχικά, δεν ήταν το προάστιο καμιάς άλλης πόλης, και συνεπώς δεν είναι λογικό να ισχυριστεί κανείς ότι ήταν το προάστιο ενός πύργου ή φρουρίου.

⁵³ G. Wettinger, *Place-Names of the Maltese Islands ca. 1300–1800*, Malta: Publishers Enterprises Group (PEG) Ltd., 2000, σ. 579.

⁵⁴ Wettinger, 2000, σ. 343.

⁵⁵ Rohlf 1930, σ. 171. Το τοπωνύμιο αυτό συναντάται στην υποκοριστική μορφή *Mistretta* στη συκελιανή επαρχία της Μεσσίνας.

μάλλον αδύνατη από φωνητικής πλευράς, και τούτο γιατί το *όμικρον* με δασεία (δ) δεν αντιστοιχεί φωνητικά στο πρώτο σύμφωνο *q* της μαλτέζικης λέξης.⁵⁶

Sqallija: Αυτή είναι η μαλτέζικη λέξη για τη «Σικελία» και, όπως διαπιστώνεται βάσει φωνητικών κριτηρίων, δεν προέρχεται από την ιταλική *Sicilia* αλλά από την ελληνική *Σικελία*, μέσω της αραβικής *ṣiqilliya*.

Ta' Xbiex: «η γη του Σάββα» < *Σάββας*.⁵⁷

Xlendi: Αυτό το τοπωνύμιο ενός από τα λιμάνια της νήσου «Γκόζο» είναι καθαρά βυζαντινής επίδρασης, και αναφέρεται στο *χελάνδιον*, δηλαδή σε ένα είδος βυζαντινού πολεμικού πλοίου.⁵⁸ Όμως, τα στοιχεία σχετικά με το αραβικό όνομα *ʿAlī ibn al-šalandī* από τη μεσαιωνική Σικελία,⁵⁹ δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο το μαλτέζικο τοπωνύμιο να αφορά ένα προσωπικό όνομα ή παρωνύμιο.

7. Επίλογος

Στο μελέτημα αυτό, έγινε αναφορά στις έρευνες που έχουν προηγηθεί με θέμα το ελληνικό στοιχείο στα Μαλτέζικα. Ταυτόχρονα, εντοπίστηκαν πρόσθετα λεξιλογικά στοιχεία που αφορούν το ελληνικό υπόστρωμα σ' αυτή τη γλώσσα. Πολλές φορές, τα μαλτέζικα λεξικά περιορίζονται σε σικελιανές ή ιταλικές ετυμολογίες που δεν είναι πάντα φωνητικά ή σημασιολογικά ικανοποιητικές, ενώ, όπως διαπιστώθηκε σ' αυτή τη σύντομη έρευνα, σε μερικές περιπτώσεις, υπάρχουν εναλλακτικές ετυμολογίες στις γραικάνικες διαλέκτους της Κάτω Ιταλίας. Η ανεπάρκεια των ιστορικών και γλωσσικών μαρτυριών από την πρώτη χιλιετία π.Χ. μέχρι τον Ύστερο Μεσαίωνα της Μάλτας αποκλείει μια ικανοποιητική ανασύνθεση της γλωσσικής κατάστασης που επικρατούσε στα νησιά της Μάλτας. Επομένως, δεν είναι δυνατόν να καθοριστούν τα «κανάλια διάχυσης» των ελληνικών λεξικών στοιχείων που έχουν ληφθεί υπόψη. Οι εικασίες είναι αναπόφευκτες και οι λογικές υποθέσεις στη σφαίρα του δυνατού είναι πάντα ευπρόσδεκτες.

⁵⁶ Κατά τον Μαλτέζο ιστορικό και εμπειρογνώμονα σε θέματα μαλτέζικης τοπωνυμίας, τον Wettinger, το τοπωνύμιο αυτό προέρχεται από το αραβικό επώνυμο *al-qurmi* που κυκλοφορούσε στην μεσαιωνική μουσουλμανική Σικελία.

⁵⁷ Wettinger, 2000, σ. 613.

⁵⁸ Cortelazzo, 1970, σ. 64.

⁵⁹ Wettinger, 2000, σ. 621.

Είναι πολύ πιθανόν ότι μερικές λέξεις ελληνικής καταγωγής διείσδυσαν στα Μαλτέζικα μέσω των καναλιών της κοινής μεσογειακής γλώσσας (*Lingua Franca*) που έπαιξε έναν πολύ σημαντικό ρόλο στη θαλάσσια, οικονομική και κοινωνική ιστορία της Μεσογείου κατά το μεγαλύτερο μέρος της δεύτερης μ.Χ. χιλιετίας. Αυτός ο τομέας της γλωσσικής ιστορίας της Μάλτας δεν έχει ακόμη διερευνηθεί.

Είναι επίσης πολύ πιθανό ότι κάποιες λέξεις του ελληνικού υποστρώματος, που κυκλοφορούσαν κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, οι οποίες ποτέ δεν κατεγράφησαν, έχουν πέσει σε αχρησία και στη συνέχεια ξεχάστηκαν για πάντα. Αυτή είναι η μοίρα που αντιμετωπίζουν λέξεις, όπως η προαναφερθείσα *kullura*.

Το παρόν μελέτημα, λόγω έλλειψης χώρου, δεν αποσκοπεί στη διεξοδική και λεπτομερή ανάλυση του θέματος. Μάλιστα, θα είναι πολύ ευπρόσδεκτο η έρευνα, γύρω από το ελληνικό στοιχείο στη μαλτέζικη γλώσσα, να συνεχιστεί στα επόμενα χρόνια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agius de Soldanis, G.F., *Damma tal Kliem Kartaginis mscerred fel fom tal Maltin u Ghaucin* (Συλλογή Καρχηδονιακών λέξεων στο στόμα των κατοίκων της Μάλτας και του (νησιού) Γόζου) [Χειρόγραφο σε 4 τόμους στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μάλτας, 1750].
- Aquilina, J., *Maltese-English Dictionary*, τόμ. 1 (A-L) 1987, τόμ. 2 (M-Z), 1990, Malta: Midsea Books Ltd.
- Behnstedt, P. και M. Woidich, *Wortatlas der arabischen Dialekte. Band I: Mensch, Natur, Fauna und Flora*, Leiden: Brill, 2011.
- Beaussier, M. κ.ά., *Dictionnaire Pratique Arabe-Français (Arabe Maghrébin)*, Paris: Ibis Press, 2006.
- Bonanno, A., *Roman Malta: The Archaeological Heritage of the Maltese Islands /Malta romana: il patrimonio archeologico delle isole maltesi*, Malta: World Confederation of Salesian Past Pupils of Don Bosco, 1992.
- Bonanno, A., *Malta. Phoenician, Punic, and Roman*, Malta: Midsea Books Ltd., 2005.
- Brincat, J., *Malta 870-1054. Al-Himyarī's account*, Malta: Said International, 1991.
- Brincat, J., *Maltese and Other Languages. A Linguistic History of Malta*, Malta: Midsea Books Ltd., 2011.
- Busuttil, J., "Taqbil u xebh bejn il-Malti wil-Grieg qadim" (Σύγκριση και ομοιό-

- τητα μεταξύ των Μαλτέζικων και Αρχαίων Ελληνικών), *Leĥen il-Malti*, τόμ. XXXVII, τεύχ. 13, 1968, σ. 33-34.
- Busuttil, J., "Marsa", *Orbis*, τόμ. XXI, τεύχ. 1, 1972, σ. 520-522.
- Busuttil, J., S. Fiorini και H.C.R. Vella, *Tristia ex Melitogauda: Lament in Greek Verse of a XIIIth-Century Exile on Gozo*, Malta: The Parsons Foundation, 2010.
- Caracausi, G., *Lessico Greco della Sicilia e dell'Italia meridionale (secoli X-XIV)*, Palermo, 1990.
- Colin, G.S., "Emprunts Grecs et turcs dans le dialecte arabe de Malte", στο *Mélanges Marcel Cohen*, επιμ. D. Cohen, The Hague – Paris: Mouton, 1970, σ. 229-231.
- Corriente, F., *A Dictionary of Andalusī Arabic*, Leiden: Brill, 1997.
- Cortelazzo, M., *L'infusso linguistico Greco a venezia*, Bologna: Pàtron, 1970.
- Dalli, C., *The Medieval Millennium*, Malta: Midsea Books Ltd, 2006.
- Fiorini, S., "The Rhodiots of Malta", στο *Ρόδος 2.400 Χρόνια. Η Πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, τόμ. Α' & Β', 1999, σ. 503-511 [Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος 24-29 Οκτωβρίου 1993, Ελλάδα: Υπουργείο Πολιτισμού].
- Hinds, M. και S. Badawi, *A Dictionary of Egyptian Arabic: Arabic-English*, Beirut: Librairie du Liban, 1986.
- Horrocks, G., *Greek. A History of the Language and its Speakers*, Oxford: Wiley – Blackwell, 2010.
- Lupi, G., "Il rito Greco a Malta", στο *La Chiesa Greca in Italia, dall'VIII al XVI secolo. Atti del convegno storico interecclesiale*, επιμ. G. Gualdo και L. Sbriziolo, Padova: Editrice Antenore, 1973, σ. 1247-1259 [*Bari, 30 Apr. – 4 Magg. 1969*].
- Muscat Azzopardi, Ivo, *Il-Maltija – Maltese National Dance*, Malta: Union Press, 1957.
- National Statistics Office of Malta [<http://www.nso.gov.mt/site/page.aspx?pageid=577>, πρόσβαση: 3/6/2013].
- Piccitto, G., *Vocabolario Siciliano*, τόμ. Α', Catania – Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, 1977.
- Rohlf, G., *Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität*, Halle: Max Niemeyer Verlag, 1930.
- Saydon, Pietro Pawl, "Traces of the Byzantine Rite in the Church of Malta", *Melita Theologica*, τόμ. VII, τεύχ. 1, 1954, σ. 47-48.
- Tropea, G., *Vocabolario Siciliano*, τόμ. Β', Catania – Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, 1985.
- Tropea, G., *Vocabolario Siciliano*, τόμ. Ε', Catania – Palermo: Centro di Studi

- Filologici e Linguistici Siciliani, 2002.
- Vanhove, M., “De quelques traits préhilaliens en Maltais”, στο *Peuplement et arabisation au Maghreb occidental. Dialectologie et histoire*, επιμ. J. Aguadé κ.ά., Madrid: Casa de Velázquez, 1998, σ. 97-108.
- Vella, H.C.R., “Gozo in Classical Literature”, στο *Gozo and its Culture*, επιμ. L. Briguglio και J. Bezzina, Malta: Formatek, 1995.
- Vella, H.C.R., “The Origin of the Name Gozo”, *Gozo Observer*, τεύχ. 27, Δεκέμβριος, 2012, σ. 3-20.
- Wehr, Hans, *The Hans Wehr Dictionary of Modern Written Arabic: Arabic-English*, επιμ., J.M. Cowan, Otto Harrassowitz, 1994.
- Wettinger, G., “The Arabs in Malta”, στο *Malta: Studies of its Heritage and History*, Malta: Mid Med Bank, 1986, σ. 87-104.
- Wettinger, G., *Place-Names of the Maltese Islands ca. 1300 – 1800*, Malta: Publishers Enterprises Group (PEG) Ltd., 2000.
- Wettinger, G., “Malta in the High Middle Ages”, *Melita Historica*, τόμ. XV, τεύχ. 4, 2011, σ. 367-390.
- Zammit, Martin R., “Andalusi Arabic and Maltese: A Preliminary Survey”, *Folia Orientalia*, τόμ. 45-46, 2009-2010, σ. 21-60.

